

СЪДБАТА НА КУЛТУРНО-ДУХОВНИЯ ЕЛИТ НА ВТОРАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА

Румяна КОМСАЛОВА (София)

Културно-духовният елит на българското средновековно общество се оформя на основата на християнската идея и е тясно свързан както с дейността на Българската православна църква, така и с културно-духовните потребности на владетел, аристокрация и народ. Ако си послужим с модела на трипартизма, развит първоначално от Жорж Дюмезил за индоевропейските древни общества, а впоследствие екстраполиран от Жорж Дюби и върху средновековното западноевропейско общество, то българското общество през XIII—XIV век е представено от воюващите, молещите се и работещите. Тази триделна схема се подкрепя и от наличните домашни извори.

Според Жак льо Гоф, виден представител на школата „Анали“, цялата триделна схема се отнася само до елита, т.е. до висшия слой на аристокрацията, висшето духовенство и икономически обезпечения слой от работещите¹. В този смисъл към категорията културно-духовен елит трябва да се отнесат висшите служители на църквата — патриархът, митрополитите, епископите и игумените на богатите манастири. Като втора група се очертават книжовниците и другите представители на светската средновековна интелигенция. Казано по-друг начин — това е интелектуалният елит на средновековното българско общество.

Една от неговите функции е да отстоява християнския морал и благочестие, т.е. да бди над българския православен културно-духовен модел, който наред с характерните за православната общност черти, има и своите специфични особености. За да изпълнява тези функции, елитът трябва да е обезпечен икономически, т.е. да е осигурен материално, за да не се занимава с прехраната си. Средствата за неговия статус идват както по линия на държавата и чрез дарения от различни лица, преди всичко от владетеля и аристокрацията, така и от приходите от стопанската дейност на църковните институции и най-вече от стопанисването на църковните и манастирски имоти. Възниква един интересен въпрос —

монасите и граматичите дали и те са част от интелектуалния елит на българското общество? Вероятно да, защото те творят или най-малкото популяризират сътвореното от други на попрището на културата. Нерядко с книжовна дейност се занимавали и хора от светската аристокрация. През X век това е цар Симеон, а през XV век — велможата Димитър Кантакузин. Старобългарските книжовници са били най-вече мъже, а на жените не се поверявала книжовна и обществена дейност. Това е в тясна връзка със средновековните схващания, според които жената е грешница, тъй като тя първа е вкусила от забранения плод, първа е пристъпила волята божия и поради това мястото ѝ в обществото е било второстепенно².

Книжовният живот през XIII—XIV век бил съсредоточен в манастирите и по-големите градове — Търново, Видин, София, Охрид, Скопие и др. Отличителна черта на настъпилния книжовен разцвет, чиито корени са през XIII век, а апогеят — през XIV век, е обстоятелството, че той е дело на висшето българско духовенство. Всички творби и преводи през XIII век са анонимни и това прави труден за разрешаване въпроса, кои от тях са дело на представителите на духовния и светския елит. През XIV век като цяло се повишава образоваността, натрупват се необходимите предпоставки за разрастване на културно-духовния елит, за по-тесните му контакти с Византия и проникващите от там идеи на исихазма. Освен това, повечето от излезлите от анонимността български книжовници са из средите на висшето духовенство и имат възможност да повишат културното си ниво чрез „своеобразна специализация“ в Цариград и на Атон. Не случайно именно Евтимий успява да създаде нова книжовна школа — Търновската, освен поради собствените си интелектуални заложби и поради въздействието на такива значими и водещи за времето си културни центрове като Килифаревския манастир, Цариград и Атонските манастири Великата лавра и Зограф³.

Създаването пък на Видинската книжовна школа е в тясна връзка със стремежите на цар Иван Страцимир да се отърси от опеката на Търновския политически център и в този аспект Видин да придобие и ореола на своеобразен културен център, неотстъпващ на Търново. За постигането на тези цели е може би и откъсването на Видинската митрополия от Търновската патриаршия. А когато по молба на царя през 1392 г. Константинополският патриарх Антоний ръкополага йеромонах Йоасаф за видински митрополит, се разгръща една плодотворна книжовна дейност⁴. Пак в стремежа към идентификацията на Видин като политически център на българските земи, особено след като Търново вече е превзет от османците, може да се разглежда и пренасянето на мощите на св. Филотея от Търново във Видин през 1394 г., което се осъществява под ръководството на престолонаследника Константин и митрополит Йоасаф Бдински⁵.

Висшето духовенство на Втората българска държава нерядко е ангажирано и с политическа дейност, било във вътрешен, или външнополитически план. Не са малко случаите, особено през XIV в., когато определени духовници, най-вече патриарси, дори изземвали ръководните функции на държавните институции. Типичен пример в това отношение е последният Търновски патриарх Евтимий. Когато войските на султан Баязид I обсаждат Търново, патриархът легитимира българската власт, тъй като цар Иван Шишман не е там. Дори и да не приемем твърдението, че лично Евтимий е окуражавал защитниците на града, то след завладяването му от османците патриархът се е държал не само като духовен пастир, а преди всичко като държавен глава⁶.

Други патриарси от XIII—XIV в. пък са играли ролята на регенти при малолетие на владетелите, какъвто е случаят с патриарх Йоаким I. След смъртта на цар Иван Асен II той, заедно с царица Ирина, участва в регентския съвет на малолетния Коломан I Асен и провежда активна външна политика⁷. Други патриарси са имали възможността да коронясват няколко владетели, но своеобразен рекорд в това отношение държи патриарх Йоаким III — от неговата ръка получават търновската царска корона Георги I Тертер, Смилец, Чака и Теодор Светослав⁸. Един от българските патриарси пък съдейства за коронясването на чужд владетел за „цар“. Така навръх Великден през 1346 г., и то не къде да е, а в българското средновековно средище Скопие, в присъствието на търновския патриарх Симеон, сръбският архиепископ Йоаникий бил ръкоположен за патриарх, а той от своя страна положил на главата на сръбския крал Стефан Душан царска корона. Не е ясно дали това е станало само по инициатива на цар Иван Александър, повлиян до голяма степен от сестра си Елена, която е съпруга на Стефан Душан и също е обявена за царица, или патриарх Симеон е бил главният инициатор, за да се постави над Константинополската патриаршия. На практика обаче така се подхранват антибългарските амбиции на сръбския владетел, който си присвоява титула „цар на сърби и българи“⁹.

Една от насоките в дейността на българското висше духовенство през периода на Втората българска държава е участието му в редица дипломатически преговори и нерядко в определяне на основните направления на българската външна политика. На първо място, следва да се отбележи архиепископ Василий, сподвижникът на Асеневци, чрез ръкополагането на когото се символизира възстановяването на независимата българска църква¹⁰. Той участва много активно в преговорите с папа Инокентий III и получава още през 1203 г. документ от Рим за първенство по отношение на другите висши духовници и съответно правото да коронясва и миропомазва българските владетели и да ръкополага епископи и свещеници, а на 7 ноември 1204 г. е тържествено ръкоположен от

кардинал Лъв, като изпълнител на папското решение, за „примас на България и Влахия“¹¹. Така архиепископ-примас Василий е един от най-активните привърженици на контактите с Римската църква. Вероятно заради това той не участва в проведения от цар Борил антиеретически събор през 1211 г., а когато цар Иван Асен II скъсва унията през 1231 г., Василий се оттегля в атонските манастири¹².

Антиуниатска позиция заели всички български патриарси, стремежи се да защитят православието и да отстоят автокефалността на Българската патриаршия и нейния народностно-български характер. Нещо повече, българските предстоятели, активно подкрепяни от търновските владетели, направили опит да си присвоят позициите на Цариград като символ на истинското християнство, т.е. православието, и така Търново да се превърне в „Третия Рим“¹³. Тази идея се появява още при Иван Асен II, когато в Европа няма друга православна патриаршия, освен Търновската, тъй като Константинопол се владее от латинците, а за правоприменик на Цариградската патриаршия се приема патриархът в Никея. Вероятно тази идея не е била чужда и на „новоосвещения патриарх“ Йоаким I и в този смисъл съвсем не случайно в Бориловия синодик той е назван „първи патриарх на богоспасяемия Царевград Търново“¹⁴.

Особено активна дипломатическа дейност развиват българският духовен и светски елит в защита на православието по отношение на сключената през 1274 г. Лионска уния, при която Цариградската патриаршия признала върховенството на Рим. Там византийските пратеници поставили въпроса за подчиненото положение на Търновската патриаршия¹⁵. В отговор на предизвикателството патриарх Игнатий, активно подкрепян от царица Мария Палеологина по политически и чисто лични подбуди, свързани с ненавистта ѝ към нейния вуйчо — византийския император Михаил VIII Палеолог, става „стълб на православието“¹⁶ и водач на антиуниатските настроения в православния свят. Патриархът дори отказал да плаща каноничен данък на Цариградската патриаршия, което може да се обясни най-вече с идеята за Търново — Трети Рим, като символ на православно и „чисто“ християнство. Още по-краен в отношението си към Цариградската патриаршия е патриарх Теодосий II (около 1348—1371), тъй като обявява пълната си независимост от нея и не споменава името на цариградския патриарх в „свещените служби“. Това е вероятно причината пък за негативната оценка, дадена му от Цариградския патриарх Калист¹⁷. Той е един от малкото патриарси, който се титулува като „Теодосий, по Божия милост, архиепископ на Царевград Търнов и патриарх на всички българи“¹⁸. Намерен е и негов монограм върху керамични съдове, а образът му е запечатан в миниатюра в Лондонското четвороевангелие.

Твърде активна дипломатическа дейност, често свързана с решаването на деликатни въпроси и контакти, както с папа Николай IV по по-

вод на Лионската уния, така и с Византия и особено сложните и проблемни преговори с татарите от Златната орда, развил патриарх Йоаким III¹⁹. Той не се поддаде на увещанията на папата за присъединяване към унията, неведнъж облекчавал положението на младия Теодор Светослав и дори успял да издейства освобождаването му от заложничество при ромеите. При наличните извори трудно може да се прецени доколко основателни са подозренията за тайните му връзки с татарите и предположението, че той е един от виновниците за татарското нашествие в България през 1285 г. Тези обвинения трябва да се преценяват в контекста на сложната обстановка, свързана с личните пристрастия, интригите и жестоката безкомпромисна разправа с политическите противници. Още повече, че неговото име стои в Бориловия синодик сред заслужилите търновски патриарси²⁰.

Друга важна насока в дейността на висшето духовенство е борбата с ересите. Особено се отличава в това отношение Търновският патриарх Теодосий II, един от инициаторите за свикването на антиеретическите събори през 1355 и 1360 г., когато са осъдени наред с богомилите, адамитите и варлаамитите²¹. Друг виден борец срещу ересите е исихастът Теодосий Търновски²², който дори проявява известен фанатизъм в това отношение. Не по-безкомпромисен към тях е и Патриарх Евтимий, но за него разговорите с еретиците и обяснението на църковните заблуди, в които са изпаднали, са по-ефикасно средство за спасяване на душите им и връщането им към истинската вяра, нежели суровите телесни наказания²³. Той вярва, че България може да се спаси чрез отстраняването на нравствената поквара и издигане морала на населението, чрез обновяване на монашеството по пътя на аскетизма и исихазма и чрез отстояване независимостта на българската църква. Затова не случайно Григорий Цамблак го характеризира като „нов Мойсей за българския народ“²⁴.

Разбира се, основната дейност на духовния елит е отстояване на догмите и обредността на православие и издигане авторитета на българската църква като пастир на душите на християните. Това е намерило отражение в Бориловия синодик, където непосредствено след „Преславските патриарси“ се изброяват имената на „преосвещените патриарси на Търново“ — Йоаким, Василий II, Йоаким II, Игнатий, Йоаким III, Доротей, Роман, Теодосий I, Йоаникий I, Симеон, Теодосий II, Йоаникий II и Евтимий²⁵.

Наред с търновските патриарси, важна роля в културно-духовния живот на българското средновековно общество играят епископите и митрополитите. Особено значима е дейността на Бдинската митрополия, като се има предвид, че именно видинските епископи ръкоположили Василий за търновски архиепископ при обявяване на въстанието на Асеновци. След тези събития през 1185 г. видинският епископ грък е убит по

заповед на Асен и Петър и епископ става българинът Климент²⁶. Той подкрепя униатската политика, осъществявана от цар Калоян и архиепископ Василий²⁷. По-късно, при цар Иван Асен II, Бдин става митрополитски център. Проблеми на българското духовенството тук създава унгарската окупация от 1365—1369 г., когато се правят опити за покатоличване на населението. Интересна е съдбата на тогавашния бдински митрополит Данаил, който бяга във Влашко. По-късно той се опитва да се върне, но среща противодействието на видинската царица Анна, която става ревностна католичка. При тази ситуация митрополитът търси съдействието на Константинополската патриаршия, за което пък е осъден от Търновската патриаршия, и вероятно затова липсва от Бориловия синодик, заклеймен като „отстъпник“ от българската църква. Така и не успява да се върне в Бдин и остава завинаги във Влашко, запазвайки правата и сана си, потвърдени му от Константинопол²⁸.

Разпокъсването на българските земи в няколко самостоятелни държавни формации през втората половина на XIV в. рефлектира върху състоянието на българската църква и на българския духовен елит. Вероятно по личното нареждане на видинския цар Иван Страцимир, архиепископ Касиан отцепва Бдинската митрополия от Търново и минава под юрисдикцията на Константинопол²⁹. Това ново положение засяга и Софийската епархия, която след завладяването на София от османските турци към 1383—1385 г. и с разрешението на Константинополския патриарх, преминава в диоцеза на митрополията³⁰. Същото става и с Дръстърската митрополия, която до 70-те години на XIV век е в диоцеза на Търновската патриаршия, което личи и от записаните 6-ма митрополити в Бориловия синодик³¹, като един от тях, а именно митрополит Захарий, взема активно участие в антиеретическия събор, проведен в Търново през 1360 г. И така Дръстърската митрополия, която покрива в църковно отношение земите на Добруджанското деспотство, минава под юрисдикцията на Константинопол и приема статут на епархия³². След 1346 г. от Търновската патриаршия се отцепва и Серската митрополия, тъй като нейният диоцез минава под властта на сръбския крал-цар Стефан Душан и тя приема юрисдикцията на Сръбската патриаршия. Любопитно е да се отбележи, че неин председател е Яков Серски, българин и личен прител на сръбския владетел³³. Вероятно това може да се обясни с факта, че неговата съпруга царица Елена е сестра на българския цар Иван Александър.

През 60-те години на XIV век османската експанзия се насочва към българските земи и за няколко десетилетия, до края на века, те стават част от Османската държава, а българската държавност е ликвидирана. Това рефлектира и върху статута на българската църква. Обикновено се приема, че с падането на Търново султанът унищожава и Търновската патриаршия. Но проучванията в тази насока показват, че понижаването

й в митрополия е осъществено от Константинополската патриаршия, която се възползва от заточаването на патриарх Евтимий през 1394 г. Под предлог, че Търновската църква е осиротяла, патриарх Антоний IV изпраща още с.г. като неин предстоятел митрополит Йеремия, грък по народност, бивш угровлашки митрополит, а според някои податки в изворите — изгонен от Молдова³⁴. Така на практика, по един съвсем неканоничен начин, не някой друг, а самата Константинополска патриаршия ликвидира автокефалността на Българската църква и вероятно към 1416 г. тя била изцяло в нейно подчинение³⁵. Постепенно става замяната на българското висше духовенство — митрополити и епископи, с гърци и се прави опит да се въведе гръкоезичието в някои епархии.

Ако се опитаме да дадем една своеобразна социологическа характеристика на българския духовен елит в периода 1185—1395 г., е видно, че болшинството от търновските патриарси са от средите на монашеското съсловие, а някои са били игумени на манастири. Така например примас Василий, преди да стане търновски архиепископ, е монах и по волята на съдбата завършва земния си път като монах в атонските манастири, където се оттегля след скъсването на унията с Рим от Иван Асен II. Първият търновски патриарх Йоаким I започва пътя си на духовник като аскет и отшелник в скалната църква при с. Иваново, Русенско; Теодосий II е монах в Зографския манастир; Йоаникий II вероятно е бил игумен на манастир край Търново, а Патриарх Евтимий също отначало е монах в Килифаревския манастир при Теодосий Търновски, по-късно в атонския манастир „Св. Атанасий“, следва заточението му на о. Лемнос и след освобождаването му се установява в манастира „Св. Троица“ до Търново. Подобна е картината и при редица митрополити и епископи. Така например серският митрополит Яков преди това е бил игумен на манастира „Св. Арахангел Михаил“ при Призрен, а бдинският архиепископ Йоасаф — монах.

Друг аспект на тази своеобразна анкета е произходът на духовния елит. Поради спецификата на монашеския живот и изискванията към висшето духовенство духовният елит не е потомствен, т.е. за тази категория духовници е в сила безбрачието. Затова приемствеността се осъществява тук по друг начин — чрез създаването на своеобразни школи и братства, където водещият, безспорният лидер се възприема преди всичко като духовен наставник или баща, често назоваван „учител“. Тук се открояват фигурите най-вече на Теодосий Търновски, Патриарх Евтимий и Йоасаф Бдински и може би не случайно, а напълно закономерно предходният се възприема като „учител“ и духовен наставник на следващия: така Теодосий Търновски е учител на Евтимий, а той пък — на Йоасаф Бдински; едновременно с това и тримата създават своеобразни школи от свои последователи — Теодосий Търновски разпространява исихаз-

ма, Патриарх Евтимий създава Търновската книжовна школа, а неговите ученици и последователи — Бдинската книжовна школа от Йоасаф; Ресавската школа в Сърбия от Константин Костенечки³⁶; школите на все-руския митрополит Киприан³⁷ и на Григорий Цамблак³⁸, киевски и литовски митрополит и т.н.

За съжаление няма достатъчно изворови данни за една по-пълна характеристика на духовния елит. За някои се предполага, и само за малко от представителите на висшето духовенство се знае, от какви среди и семейства произхождат, кое ги е подтикнало да оставят светския живот и да се отдадат на свято сподвижничество и духовна кариера. За Патриарх Евтимий се предполага, че е от аристократичен произход и някои податки в изворите го свързват с видната търновска фамилия Цамбляковци, от която са също Киприан и Григорий Цамблак. По аналогия може да се предположи, че поради специфичните условия на средновековната епоха към духовна кариера се насочват преди всичко представители на аристократичните родове поради факта, че висока образованост можели да си позволят предимно те. Що се отнася до половата принадлежност, всички до един от представителите на културно-духовния елит са мъже, като за висшето духовенство това е разбираемо, но жени липсват и в сферата на книжовните занимания. Българското средновековно общество не успя да излъчи интелектуалка от типа на Анна Комнина, макар че тя носи кръвта на Йоан-Владиславовия род.

Каква е съдбата на българския културно-духовен елит от разглеждания период? От наличните данни и известна интерпретация на податките в тях може да се направят няколко извода: **Първо**, от споменатите в изворите 14 търновски йерарси — с известни уговорки за точността на данните, със сигурност се знае че един от тях, патриарх Йоаким III, е убит по заповед на цар Теодор Светослав, а за двама се предполага, че са загинали от насилствена смърт — става въпрос за патриарх Макарий, назован „свещеномъчен“ в Синодика на българската църква и се изказва предположението, че е убит от татарите в началото на 80-те години на XIII в., и за някой си Висарион, който според Й. Андреев³⁹ е патриарх по времето на Иван Асен II и заради отказа му да го венчае за Ирина Комнина е убит по заповед на царя. Аргументите в подкрепа на това становище са оловен печат с надпис „Висарион, по Божия милост патриарх на българите“ и надписът в църквата „Св. св. Петър и Павел“ — „представи се патриарх Висарион“. Според друга хипотеза, това е търновският епископ Спиридон, който става известен от намереното му житие⁴⁰. Ако приемем хипотезата на Й. Андреев, то по-лесно можем да обясним насилствената смърт на Йоаким III, тъй като вече има прецедент. Буди учудване и един друг епизод от живота на Йоаким III, а именно отказът му да признае за законен брака на цар Георги I Тертер със сестрата на Йоан

Асен III Мария, за което не само не бил наказан, а даже успял да се наложи над царя и той си върнал първата жена, майката на Теодор Светослав, а Мария Мицо била изпратена на баща ѝ във Византия. И затова още по-странна изглежда екзекуцията на патриарха, осъществена по заповед на цар Теодор Светослав. Изказана е също хипотеза, че може би пръст в смъртта на първия търновски патриарх Йоаким I имала царица Ирина, която така не само разчиствала пътя към короната на своя син Михаил II Асен, но и се освобождавала от твърдата десница на патриарха.

Второ, за останалите патриарси най-вероятно е да предположим, че са починали от естествена смърт, било от старост, или от някаква болест. Изключение е съдбата на Патриарх Евтимий, когото първоначално султан Баязид I заплашва с „показна екзекуция“, а впоследствие изпраща на заточение в Бачковския манастир. И тук възниква един интересен въпрос — дали Евтимий след 1394 г. запазва патриаршеския си сан, или автоматично го губи, след като е лишен от възможността да изпълнява специфичните си задължения на духовен глава на Българската църква⁴¹. Ако потърсим аналогия, ще видим, че когато духовник напусне съответната си катедра и се установи другаде, то за да запази сана си, трябва да получи разрешение от своя духовен предстоятел. Такъв е случаят с бившия бдински митрополит Данаил, който със съдействието на влашкия войвода Владислав I Влайку успява да запази ранга си със съгласието на Константинополската патриаршия, макар и да не е вече в поверената му митрополия. Но Евтимий е автокефален патриарх и не би могъл да иска разрешение от друг патриарх, което ще е в противоречие с автокефалията. От друга страна, не се знае дали е действал в тези смутни времена Българският синод и дали неговите членове не са сред тези 110 търновски първенци, които султан Баязид съсякъл за назидание на другите балкански елити? Известна неяснота има и по канонизацията на Евтимий за светец — въпреки опитите на неговите ученици, нито една от тогавашните православни църкви на Влашко, Молдова, Сърбия и Русия не сторила това.

Трето, що се отнася до останалите представители на духовния елит, една част от тях стават жертва на поробителя, т.е. са избити, както е случаят с пловдивския митрополит Дамян, обезглавен по време на династичната междусобица между синовете на Баязид I — Сюлейман и Муса в началото на XV век; други са изселени, сведение за което дава Григорий Цамблак, като пише, че „дошла разпоредба голяма част от търновското население и най-вече онези, които се отличавали по род, значение, богатство и красота на лицето“, да заминат за Мала Азия; трети намерили убежище в манастирите и преди всичко в атонските манастири и там пренесли голяма част от старобългарските книжовни паметници; четвърта поела пътя на емиграцията. Вероятно е имало и такива,

които са приели исляма, и такива, които са останали в българските земи, но поради унищожаването на българските държавни институции, от една страна, и ликвидирането на Търновската патриаршия, от друга, не са били в състояние да изпълняват функциите си на културно-духовен елит.

Четвърто, част от българския културно-духовен елит, като Киприан и неговият племенник Григорий Цамблак, се реализират като висши духовници в Русия и Литва. Други се изявяват като сръбски патриарси — такива са Ефрем⁴², родом от търновски свещенически род, който има два понтификата и през 1392 г. се оттегля в манастирска килия в Ждрелото и умира след 7 години — през 1399 г., а през 1406 г. е канонизиран за светец от сръбската православна църква, и българинът от Ниш — Спиридон⁴³, който от митрополит на Мелник през 1375 г. става патриарх на Ипек и умира през 1389 г. Чувствително е българското присъствие и във Влашко и Молдова⁴⁴, където българските духовници Пимен, Софроний, Силван и Теоктист основават манастира Нямец, а Теоктист става негов игумен. Те успяват да изнесат и спасят много старобългарски книжовни паметници, между които Ловчанския сборник, Лаврентиевия сборник, Томичовия псалтир, Лондонското четвороевагелие и др. Друг български духовник — Дамян, пък е ръкоположен от Цариградския патриарх Йосиф II през 1437 г. за митрополит на Молдова. По-късно, през 1453 г., молдовски митрополит става и споменатият игумен на Нямец — Теоктист, но е ръкоположен вече от Сръбския патриарх Никодим. Подобна дейност развива и монахът Никодим Тисмански, българин от Македония, който основава влашкия манастир „Тисмана“ през 1385 г. и като привърженик на исихазма поддържа тесни контакти с Патриарх Евтимий и Търновската книжовна школа. В Сърбия пък се установява Константин Костенечки, който също работи като книжовник и последовател на Търновската книжовна школа, и т.н.

С османската експанзия на Балканите се променя етнорелигиозната и демографската характеристика на региона. В държавата на османците ислямът е новата държавна религия, но преобладаващите поданици, особено на Балканите, са християни. Османците имат известен опит в общуването с християните още от Мала Азия и отчасти това им помага да изберат политическата целесъобразност пред крайния верски фанатизъм. Така завладявайки най-напред териториите, покриващи диоцеза на Охридската архиепископия, султаните Мурад I и Баязид I не посягат на нейната самостоятелност, а когато Мехмед II завладява Константинопол и той се превръща в Истанбул, признава и Цариградската патриаршия, дори организирайки един зрелищен спектакъл при провъзгласяването на Геннадий Схолариос за патриарх⁴⁵. Не такава е съдбата на Търновската и Ипекската патриаршии. Те са понижени, а епархиите им са придадени към Цариградската и Охридската църкви. Но сърбите от-

ново успяват да се възползват от предоставилата им се възможност. От позициите си на велик везир сърбинът Мехмед Соколович възстановява през 1557 г. Ипекската сръбска патриаршия, като неин патриарх става брат му, под името патриарх Макарий⁴⁶. Народността и родовото отново вземат превес над религиозните различия — Мехмед е мюсюлманин, а брат му не само е християнин, но става и патриарх! Но при българската общност като че ли липсва такова усещане? Как иначе да си обясним факта, че по времето, когато цариградски патриарх е Йосиф II⁴⁷ (1416—1439), от рода на Шишмановци (като оставим настрана спора за това дали е внук на цар Михаил III Шишман, син на цар Иван Александър със светското име Иван Асен, или син на цар Иван Шишман), е ликвидирана нашата патриаршия! Каква разлика се очертава между сръбина-мюсюлманин и велик везир Мехмед Соколович и православния българин Йосиф II! Още повече, че както вече бе подчертано, не султанът, а патриархът в Константинопол ликвидира българската патриаршия.

И след 1453 г. според направените от редица изследователи проучвания има българи вселенски патриарси⁴⁸. Макар и разпокъсано по време, патриаршестването им обхваща около 100 години. Подобно е положението и в Охридската архиепископия — за българи се приемат Матей, Прохор, Йоасаф и Зосима⁴⁹. Тези данни, от една страна, свидетелстват, че не е изчезнал съвсем българският духовен елит след османското завладяване на българските земи, но от друга, възниква въпросът — доколко тези йереи са се възприемали като българи или по-скоро са се чувствали като над-етнически православни християни. Може би и тук се получава нещо подобно, както при смяната на вярата, когато, откъснат от собствената си етническа среда, човек променя своята народностна идентичност и възприема тази на другата етнорелигиозна общност. Така и тези „българи“, в качеството си на част от православния духовен елит, наситен с гръцко присъствие, постепенно се приобщават към елинската идея и се размиват в по-високо организираната и консолидирана гръцка общност.

В заключение може да се направи изводът за една особена цикличност в развитието на българското общество и на неговия елит. Когато България пада под византийско владичество в началото на XI век, обществото като цяло съхранява своята народностна идентичност, докато елитът — светски и духовен, се разтваря в полиетничната ромейска общност и започва да се възприема през призмата на ромейската идея. Това е така, защото са унищожени българските държавни институции, а българската автокефална патриаршия е понижена в Охридска архиепископия, в която постепенно се настъпява гръцко духовенство. След близо два века, в края на XII век, българското общество излъчва нови водачи, които с влятата в тях варварска енергия от страна на т.нар. късни нома-

ди и преди всичко куманите, успяват да възстановят не само независимата българска държава, но и независимата българска църква. Тринадесети век минава под знака на превръщането на новия светски елит в потомствен, който добива родово чувство за славно минало, и именно от този елит най-вече се формира и културно-духовният елит на обществото. Възстановяването на автокефалната патриаршия прави възможна и появата на българското висше духовенство, а то като най-образован слой е създателят на културните ценности. И така тринадесетият век подготвя новия „златен век“ на старобългарската култура, характерен най-вече за втората половина на XIV век. Но доколкото този културен разцвет е придружен с видимия политически упадък, то по-точно би било да го определим не само като „златния залез“ на българската средновековна култура, но и като „златния залез“ на средновековния български културно-духовен елит. Отново пред българското православно общество се изправя проблемът не само да се съхрани, когато е лишено от светски и духовен елит, от собствени държавни институции, от самостоятелна българска църква и в условията на друг религиозно-културен модел, основан на исляма, но и в перспектива да излъчи нови водачи, нов светски и духовен елит, който отново да възроди двата стожера на българската общност — държава и църква!

БЕЛЕЖКИ

¹ Жак льо Гоф. Цивилизацията на средновековния Запад. С., 1998, с. 301.

² Степанов, Цв. Средновековните есхатологични текстове и образите на жената на Балканите. — В: Средновековният българин. Нови факти, интерпретации, хипотези. С., 2000, с. 238; Тъпкова-Заимова, В., А. Милтенова. Историко-апокалиптична книжнина във Византия и средновековна България. С., 1996.

³ Киселков, В. Патриарх Евтимий. С., 1938; Динев, П. Евтимий Търновски. — В: История на българската литература. Т. 1. С., 1962, 285—306; Русев, П. Школата на Евтимий Търновски в манастира „Св.Троица“. — В: Търновска книжовна школа. Т. 1. С., 1974; Иванова, К. Патриарх Евтимий. С., 1986.

⁴ Киселков, В. Митрополит Йоасаф Бдински и словото му за св. Филотея. — БИБ, Т. 1. 1931, 169—206; История на българската литература. Т. 1. С., 1962, 345—348; Събев, Т. Самостоятелна народностна църква в средновековна България. С., 1987, с. 334;

⁵ Киселков, В. Митрополит Йоасаф..., 169—206; Разказ за пренасяне мощите на Петка Търновска във Видин и Белград от Григорий Цамблак. — В: Стара българска литература. Житиеписни творби, С., 1986, 380—382; Търновска книжовна школа. Антология. С., 1996, с. 263; Николова, Б. Неравният път на признанието. С., 2001, с. 120.

⁶ Ников, П. Турското завладяване на България и съдбата на последните Шишмановци. — ИИД, VII—VIII, 1928, 73—75; Христодулова, М. Из живота и обществено-политическата дейност на патриарх Евтимий. — Исторически преглед, XXXIII, 1977, кн. 5—6, 237—249.

⁷ Христов, Хр. Патриарх Йоаким I. — Векове, 1975, № 5, 42—47; Николова, Б. Житието на патриарх Йоаким I като исторически извор. — Исторически преглед, 1979, кн. 6;

⁸ Дринов, М. Исторически преглед на Българската църква от самото ѝ начало и до днес, Виена, 1969. — В: Избрани съчинения, Т. II, С., 1971, с. 83; Павлов, Пл. Патриарх Йоаким III, хан Чака и цар Теодор Светослав. — Духовна култура, 1992, № 6, 27—23; Билярски, И. Животът и страданието на един български предстоятел от втората половина на XIII век. — В: Търновска книжовна школа. Т. 7, В. Търново, 2002, 427—433.

⁹ Снегаров, И. Кратка история на съвременните православни църкви (Българска, Руска, Сръбска). Т. 2, С., 1946, 331—336; Божилов, И. Фамилията на Асеневци. Генеалогия и просопография. С., 1987, с. 199; Куев, К., Г. Петков. Събрани съчинения на К. Костенечки. С., 1986, с. 321; Русанов, Р. Сръбската църква и държава от края на XIV до тридесетте години на XV век (според „Житието на Стефан Лазаревич“ от Константин Костенечки). — В: Търновска книжовна школа, Т. 7, 2002, 519—529; Ангелов, П. Българо-сръбските политически отношения при царуването на Иван Александър (1331—1371) и Стефан Душан (1331—1355). — ГСУ—ИФ, 72.

¹⁰ Ников, П. Принос към историческото изворознание на България и към историята на Българската църква. — СпБАН, кн. 20, 1921, 46—53; Шиваров, Н. Търновският архиепископ — „примас на България“. — Духовна култура, 1985, № 3, с. 8—12; Събев, Т. Самостояна народността..., 300—303.

¹¹ Дуйчев, И. Преписката на папа Инокентий III с българите. Увод, текст и бележки. — ГСУ ИФФ, т. 38, 1942, № 3, с. 51; Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 3. Второ българско царство. България при Асеневци (1187—1280), фототипно изд., С., 1972, 206—210; Събев, Т. Самостояна народността..., 308—311; Николова, Б. Неравният път..., 89—105.

¹² Златарски, В. История..., Т. 3, с. 361; Цанкова-Петкова, Г. Восстановление Болгарского патриаршества при царе Иоанне Асене II в 1235 году и международное положение Болгарского государства. — Византийски временник, т. 28, 1968, 140—141.

¹³ Андреев, Й. Търновската книжовна школа и идеята за Третия Рим. — В: Търновска книжовна школа, Т. 3, 1984, 310—316; Тъпкова-Заимова, В. Търново между Ерусалим, Рим и Цариград (идеята за престолния град). — В: Търновска книжовна школа, Т. 4, 1985, 256—257.

¹⁴ Попруженко, Г. Синодик царя Борила. — Български старини, 8, 1928, с. 91; Николова, Б. Неравният път..., с. 132.

¹⁵ Дринов, М. Въпросът за Българската и Сръбската църква пред съдилището на Лионският събор в 1274 г. — В: Съчинения, Т. 2, С., 1911, 178—384; Коларов, Хр. Вторият Лионски събор през 1274 г. и въпросът за независимостта на българската църква. — Тр. на ВТУ, т. 16, 3.

¹⁶ Дуйчев, И. Из старата българска книжнина. кн. II, С., 1944, 68, 279—280; Шиваров, Н. Причини за съпротивата на БПЦ срещу Лионската уния от 1274 г. — Духовна култура, 1982, № 5, 3 — 5; Павлов, П. България, Византия и мамлюкски Египет през 60-те — 70-те години на XIII в. — ИПр, 1989, 3, 12—20.

¹⁷ Киселков, В. Житието на св. Теодосий Търновски като исторически паметник. С., 1926, с. 8; Златарски, В. Житие и жизнь преподобнаго отца нашего

Теодосия иже в Търнове постничествовавшего, съписано светейшим патриархом Константина кирь Калистом. — СБНУНК, Т. 20, 1904, с. 20; **Събев, Т.** Самостояна народна..., 324—325.

¹⁸ **Попруженко, Г.** Синодика..., с. 91.

¹⁹ **Дринов, М.** Исторически преглед на Българската църква от самото ѝ начало и до днес, Виена, 1969. — В: Избрани съчинения, Т. II, С., 1971, с. 83; **Павлов, Пл.** Патриарх Йоаким III, хан Чака и цар Теодор Светослав. — Духовна култура, 1992, № 6, 27—23; **Билярски, И.** Животът и страданието на един български предстоятел от втората половина на XIII век. — В: Търновска книжовна школа. Т. 7, В. Търново, 2002, 427—433.

²⁰ **Попруженко, Г.** Синодик..., с. 91; **Събев, Т.** Самостояна народна..., 332—333.

²¹ **Ангелов, Д.** Богомилството в България. 2 изд., С., 1961; Българско Средновековие — идеологическа мисъл и просвета. С., 1982.

²² **Киселков, В.** Житието на св. Теодосий Търновски..., с. 8; **Златарски, В.** Житие и жизнь..., с. 20;

²³ **Христовулова, М.** Из живота и..., 237—249; **Събев, Т.** Църковно-родолюбивото дело на св. патриарх Евтимий, вплътено в историографските му произведения. — Духовна култура, 1976, № 3.

²⁴ **Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак.** Изд. **П. Русев** и кол., С., 1971, 200—217.

²⁵ **Попруженко, Г.** Синодик..., с. 91.

²⁶ **Ников, П.** Принос към историческото..., 46—47.

²⁷ **Дуйчев, И.** Из старата българска..., кн. II, с. 301; **Дуйчев, И.** Преписката на папа Инокентий III с българите..., с. 56.

²⁸ **Бойчева, П.** За някои аспекти на църковно-културните отношения между Видинското царство и Угровлахия от 1365 до 1370 г. — В: Проблеми на балканската история и култура. С., 1979, 43—48; **Андреев, Й., И. Лазаров, Пл. Павлов.** Кой кой е в средновековна България. С., 1999, 86—87.

²⁹ **Цухлев, Д.** История на град Видин и неговата област. С., 1932, 172—173; **Снегаров, И.** Кратка история на..., Т. 2, с. 46.

³⁰ **Иречек, К.** История на българите. С., 1929, с. 262; **Дуйчев, И.** Из старата българска..., кн. II, с. 387.

³¹ **Попруженко, Г.** Синодик..., с. 93.

³² **Мутафчиев, П.** Добруджа в миналото. — Съч., Т. IV. Добруджа. Сб. от студии под ред. на Д. Крънжалов. С., 1947, с. 42; **Кузев, Ал.** Дръстър — В: Български средновековни градове и крепости. С., 1987, 186—190.

³³ **Дуйчев, И.** Из старата българска..., кн. II, с. 388; **Острогорски, Г.** Серска област после Душанова смрти. Београд, 1965, 4, 104, 107, 110; **Павлов, Пл., В. Грудков.** Призвани да просияят. В. Търново, 1999, 55—103.

³⁴ **Трифонов, Ю.** Унищожението на Търновската патриаршия и заменянето ѝ с автономно митрополитство-архиепископство. — СБНУНК, Т. 22—23, 1906—1907, 10—22; **Събев, Т.** Самостояна народна..., 335—336.

³⁵ **Пак там; Николова, Б.** Неравният път..., 119—129, като авторката се спира на различните мнения в литературата относно статута на Българската църква и времето на нейното понижаване в архиепископия.

³⁶ Трифонов, Ю. Живот и дейност на Константин Костенечки. — Сп. БАН. Т. 66, 1943, 223—285; Куев, К., Г. Петков. Събрани съчинения на Константин Костенечки. С., 1986.

³⁷ Дончева-Панайотова, Н. Киприан — старобългарски и староруски книжовник. С., 1981.

³⁸ Мечев, К. Григорий Цамблак. С., 1969; Търновска книжовна школа. Т. 3, Григорий Цамблак — живот и творчество. С., 1984.

³⁹ Андреев, Й. Някои хронологически бележки към царуването на Иван Асен II. — Тр. ВТУ. Т. X, кн. 3, 1977—1978, с. 50, бел. 129.

⁴⁰ Герасимов, Т. Оловен печат на търновския патриарх Висарион. — ИОИМ, В.Търново, Т. II, 1964, 46; Андреев, Й., И. Лазаров, Пл. Павлов. Кой кой е в..., с. 58.

⁴¹ Снегаров, И. Търновски митрополити в турско време. — Сп. БАН, 52, 1935, с. 25, 207; Трифонов, Ю. Унищожението на..., 8—9; Събев, Т. Самостояна народна..., 335—336; Николова, Б. Неравният път..., 119—129.

⁴² Павлов, Пл., В. Грудков. Призвани да..., 55—103; Грудков, В. За двата преписа на житието на сръбския патриарх Ефрем. — В: Търновска книжовна школа. Т. 7, В.Търново, 2002, 175—180.

⁴³ Павлов, Пл., В. Грудков. Призвани да..., 65, 72—73; Андреев, Й., И. Лазаров, Пл. Павлов. Кой кой е в..., с. 412.

⁴⁴ Бойчева, П. За някои аспекти на..., 46—47; Търкова-Займова, В., П. Бойчева. Охрид, Търново и Отвъддунавските княжества (XII—XV в.). — В: Търновска книжовна школа. Т. 7, В.Търново, 2002, 375—379.

⁴⁵ Георгиева, Цв. Газаватът и системата на милетите. — Минало, 1995, кн. 2; Християнството през вековете. С., 1998, 380—381.

⁴⁶ Пак там.

⁴⁷ Дуйчев, И. Образ на българин от XV век във Флоренция. — В: Проучвания върху българската средновековна история и култура. С., 1981, 121—126; Божилов, И. Фамилията..., 459—462; Андреев, Й., И. Лазаров, Пл. Павлов. Кой кой е в..., 118—189.

⁴⁸ Коларов, М. Българи — вселенски патриарси (XV—XIX в.). — Известия на българската патриаршия, Т. III, 1985, 179—185; Тодорова, О. Православната църква и българите. С., 1997; Данните дават възможност за следната статистика:

— през XV в. са четирима, а именно Йосиф II (1416—1439), Григорий III Мамма (1443—1452 в Константинопол и 1453—1459 е „изгнанически патриарх в Рим), Рафаил (1475—1476) и Максим III (1476—1482);

— през XVI век са трима, съответно Йеремия I (1522—1545), Митрофан (1565—1572; 1579—1580) и Теолинт II (1585—1586);

— през XVII в. — трима, Кирил II (1633; 1635—1636; 1638—1639), Кирил III (1652; 1654) и Герасим II (1673—1674);

— през XVIII век — двама, Калиник IV (1757) и Серафим IV (1757—1761);

— през XIX век са трима — Евгений II (1821—1822), Хрисант I (1824—1826) и Агатангел I (1826—1830).

⁴⁹ Снегаров, И. История на Охридската архиепископия-патриаршия от падането ѝ под турците до нейното унищожение (1394—1767 г.). Т. II, С., 1931.